

Spiegel voor stadsbestuur nader onderzocht

Over de schouw van Colijn de Nole in Kampen

Trudi Brink¹

Inleiding

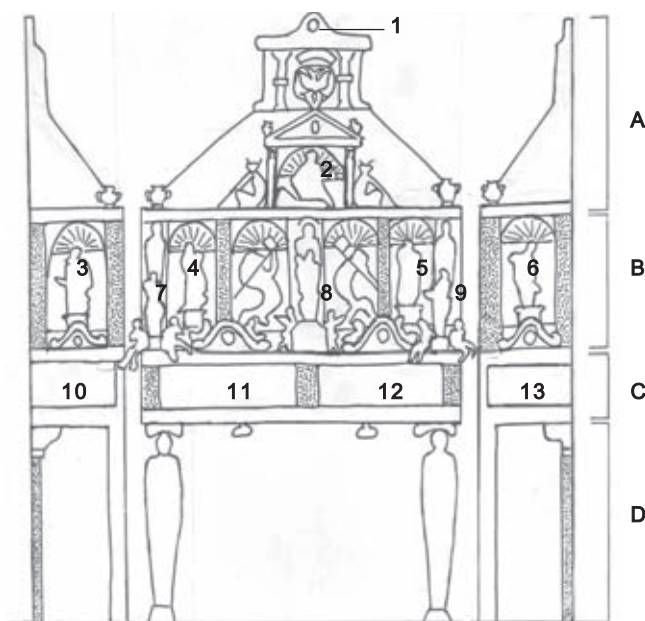
Vastenavond 1543. De dienaren van de stad Kampen vermaakten zich. Zij hadden toestemming van de Raad gekregen om in het raadhuis bier te drinken. De gemoedelijke stemming werd plots verstoord toen, door een lek in het rookkanaal, de betimmering van de nabij gelegen raadkamer in brand vloog. Een groot deel van het raadhuis ging in vlammen op. Dit verhaal werd voor het eerst, een eeuw na de brand, opgetekend door Anthonie van Mierlo, klerk van de Staten van Overijssel.² Hoewel sommige details in het verhaal mogelijk aan de verbeelding ontsproten zijn, wordt de brand in het raadhuis begin 1543 door andere bronnen bevestigd. Het gevolg van de gebeurtenissen was dat, in de jaren erna, de schepenzaal werd hersteld en opnieuw werd ingericht.

Bij de brand waren de muren van het raadhuis grotendeels blijven staan, zodat in de maanden maart tot en met juni van 1543 een nieuwe kap kon worden getimmerd.³ Meester-kistenmaker Verrick werkte van april 1543 tot begin oktober 1544 met zijn ploeg aan de wandbetimmering en de banken van de schepenzaal. Meester-beeldhouwer Colijn de Nole (vanaf 1530 gevestigd te Utrecht, gestorven tussen 1553 en 1558) ontving de opdracht om een stenen schouw voor deze zaal te vervaardigen. Hij kwam met zijn helpers in september 1545 vanuit zijn werkplaats te Utrecht naar Kampen om deze in elkaar te zetten. De onderdelen voor de schouw waren per schip vervoerd. De Kamper schilder Ernst Maeler was betrokken bij de beschildering en vergulding van de schouw. Het houten gewelf van de schepenzaal werd tenslotte aangebracht in de jaren 1546 en 1547.

Toen Colijn de Nole de schouw kwam opbouwen, was het schepengestoelte dus al klaar. Ook waren twee ronde vensters in de noordgevel van het vertrek aangebracht, waartussen de schouw geplaatst moesten worden.⁴ Rechts kwamen schouw en burgemeesterszetels merkwaardig dicht tegen elkaar te staan (afb. 1). Op sommige plaatsen bedraagt de afstand tussen beide nog geen vijf centimeter. De rechterzijkant van de stenen schouw is dan ook niet goed te zien. Heeft Colijn de Nole zich in 1545 laten verrassen door de inrichting van de zaal? In een eerder stadium had de beeldhouwer de schepenzaal waarschijnlijk wel bezocht. Zo is bekend dat in 1543 een aantal raadsleden met De Nole in herberg 'De Barse' overleg

Afb. 1. Kampen, Oudestraat 133, schouw in de schepenzaal van het oude raadhuis, 1543-1545, Colijn de Nole, het topje van het monument met de beeltenis van Karel V zit verscholen achter de houten balk (foto A. Brink, 2009)

■ = vlak met groteske motieven

A = dak
B = boezem
C = fries
D = onderstel

1 = Karel V	7 = Fides (geloof)
2 = Justitia (rechtvaardigheid)	8 = Charitas (liefde)
3 = Pax (vrede)	9 = Spes (hoop)
4 = Prudentia (voorzichtigheid)	
5 = Fortitudo (kracht)	
6 = Temperantia (matigheid)	
10 = Coriolanus	
11 = Salomo	
12 = Scaevola	
13 = Dentatus	

Afb. 2. Iconografisch schema van de schouw met naar voren geklapte zijkanten (tekening auteur)

pleegde over de aanbesteding van de opdracht.⁵ Op 8 oktober 1543 raakte Colijn de Nole in Kampen betrokken bij een ruzie tussen de lichtgeraakte meester Vrerick en enkele anderen. Deze ruzie vond plaats in de wijnkelder naast het raadhuis. Waarschijnlijk speelde jaloezie een rol in dit conflict. Immers: het stadsbestuur van Kampen voelde zich, soms tot ongenoegen van lokale beroepsgroepen, vrij om kunstenaars en ambachtslieden van elders aan te trekken.⁶ Hoe het ook zij, aan de inrichting van de schepenzaal is te zien dat er geen sterke figuur was die de herbouw en de inrichting van het raadhuis coördineerde.⁷

De schouw van ongeveer 7.30 meter hoog, 3.60 meter breed en 1.10 meter diep, fungeerde als een morele spiegel voor de besturende schepenen. Ze is gemaakt in de tijd dat Karel V als landsheer het gezag over de stad voerde: zijn beeltenis en wapen prijken bovenin (afb. 3).⁸ Onder de beeltenis van de keizer staan vele andere beelden opgesteld. Aangezien de schepenzaal in die tijd de plaats was waar recht gesproken werd, is voor Justitia een belangrijke plaats is weggelegd (afb. 2). Zij troont recht onder de keizer. In de nissen van de boe-

Afb. 3. Beeltenis van Karel V, detail schouw

zem bevinden zich achtereenvolgens Pax, Prudentia, twee leeuwen met banieren waarop het wapen en de kleuren van de stad te zien zijn, Fortitudo en ten slotte Temperantia. Iets voor de schouwboezem staan, aan de voorzijde, de personificaties van de theologische deugden opgesteld: Fides, Charitas en Spes. In het fries onder de boezem worden drie Romeinse heldenverhalen in reliëfvorm verteld. Tussen drie geschiedenissen van Coriolanus, Scaevola en Dentatus heeft het verhaal van koning Salomo's wijze rechtspraak een plaats gekregen. Voor een meer uitgebreide iconografische beschrijving van de schouw wordt verwezen naar eerdere publicaties.⁹ Wanneer we kijken naar het totale iconografische ontwerp, dan valt op dat dit nogal algemeen van aard is. Een kleine ingreep in de invulling van de twee banieren zou volstaan om de schouw inpasbaar te maken in andere raadhuisen en vierscharen van de zestiende eeuw. Waarom er in de iconografie geen elementen zijn opgenomen die refereren aan Kampen zelf, het handelsverleden van de stad, haar scheepvaart of andere lokale zaken, blijft een vraag.

Bijzondere aandacht verdienen de decoratieve motieven die de schouw sieren: grotesken, rolwerk, putti, hermen, borstbeelden en saters. Een aantal van deze motieven lijkt de duistere kant van het menselijke bestaan te vertegenwoordigen. Zo werden saters, mannen met staart, puntoren en bokkenpoten, in de zestiende eeuw als symbolen van lust gezien. Ook hermen, half mens, half zuil, zijn niet op te vatten als neutrale decoratieve elementen.¹⁰ In de toepassing van hermen speelt bijvoorbeeld hun geslacht een rol. In het geval van het onderstel van de schouw staat de mannelijke herme voor 'goed' en de vrouwelijke voor 'slecht'.¹¹ Ten slotte stralen de groteske motieven op de pilasters een zekere boosaardigheid uit (afb. 4).¹² Het lijkt alsof de decoratieve motieven die het kwaad symboliseren een tegenwicht bieden aan de voorstellingen op de schouw die deugdzaamheid representeren. Op deze manier krijgen goed en kwaad een plek in de ruimte waarin het draait om het onderscheid tussen beide.

De schouw in de schepenzaal van Kampen is een uniek stuk Noord-Nederlands beeldhouwwerk uit het midden van de zes-

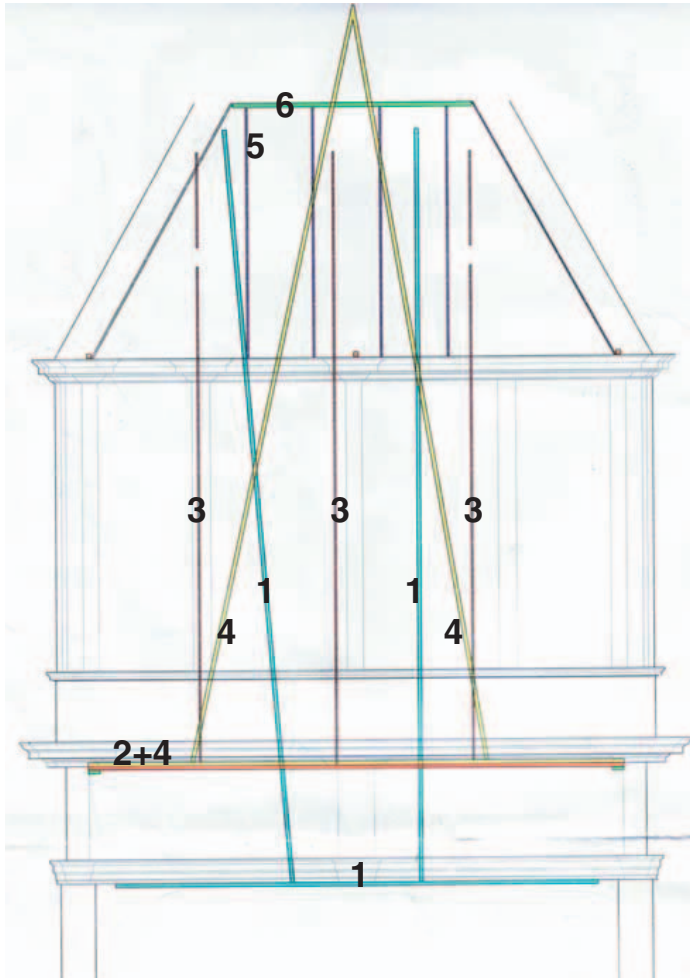
Afb. 4. Beeldhouwwerk met groteske motieven, linkerpilaster onderstel schouw (foto auteur)

tiende eeuw dat nader onderzoek verdient. Veel vragen betreffende het monument blijven onbeantwoord. Zo weten we niet wie het ontwerp heeft gemaakt, want er zijn geen tekeningen bewaard gebleven¹³, maar het is niet uit te sluiten dat Colijn de Nole daar zelf verantwoordelijk voor was. Over zaken zoals de gebruikte steensoort, de opbouw van het monument, de constructie in het rookkanaal en de samenstelling van de verf was tot nu toe niets bekend. Deze aspecten komen in dit artikel aan bod en kunnen misschien nieuw licht werpen op het oeuvre en de werkwijze van Colijn de Nole. De schouw in de schepenzaal te Kampen is immers het enige bewaard gebleven monument waarvan we zeker weten dat het door hem vervaardigd is.

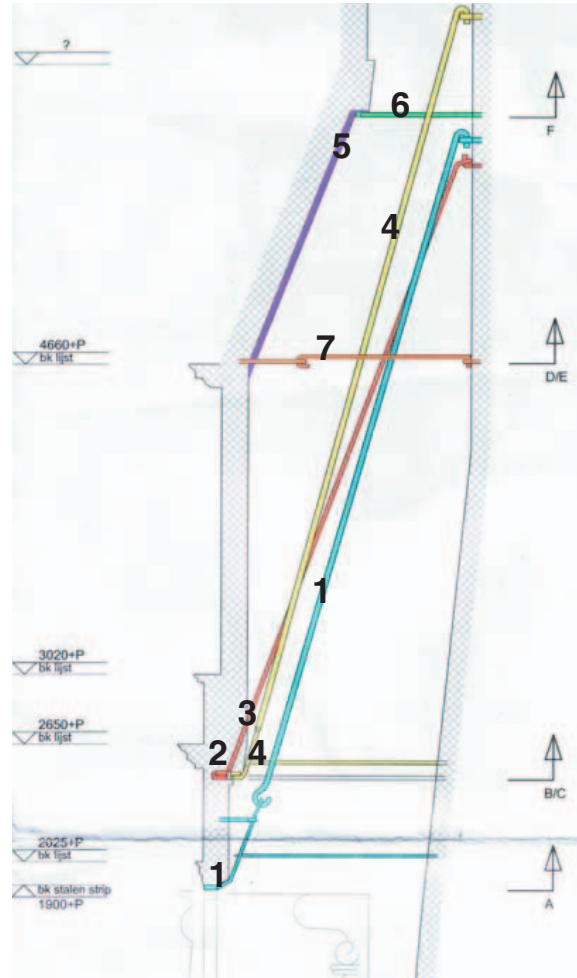
Constructie

Aan de voorzijde van het onderstel staan twee hermen.¹⁴ Tussen deze hermen en de pilasters die tegen de muur aan zijn geplaatst, is ruimte aanwezig. Met andere woorden: de zijkanten van het onderstel zijn open. Bovenop de pilasters bevindt zich aan elke kant een enorme console, waarop een blok steen rust. Deze zijstukken zijn verbonden met de kopgevel. Een langwerpige blok steen vormt vervolgens aan de voorzijde de verbinding tussen de zijstukken. Aan de binnenkant van de schouw is te zien dat de drie blokken de achterwand vormen voor de reliëfs aan de buitenzijde van de schouw. Binnen- en buitenzijde vormen tezamen het fries. De muur achter de schouw bezit een holling en de boezem is aan de binnenzijde bekleed met mortel en geglazuurde tegels.

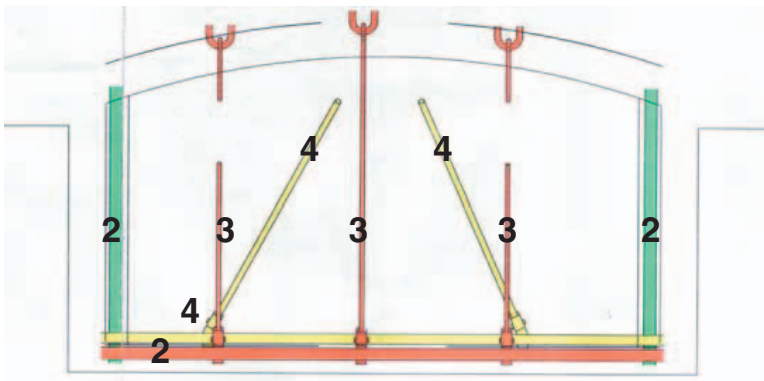
Onderaan het fries zit, aan de frontzijde, een ijzeren staaf waaraan twee trekstangen zijn bevestigd die afzonderlijk verankerd zitten in de achtermuur van het rookkanaal, ongeveer ter hoogte van Justitia (afb. 5, nummers 1). Gezien de vorm en de kleur lijken de twee grote trekstangen ooit te zijn vervangen. Binnenin de schouw ligt, aan de bovenzijde van het fries en verzonken in de steen, een ijzeren constructie rondom, een korset (nummers 2). Aan de voorkant hiervan zijn drie stangen (zonder wartels) bevestigd die, iets lager dan de eerder genoemde stangen, op de kopgevel aangrijpen (3). Deze constructie, een korset met trekstangen, moet wel oorspronkelijk zijn. Voorts bevindt zich bovenop de verzonken staaf van het zojuist beschreven korset, aan de frontzijde van de schouw een ijzeren staaf waaraan twee trekstangen bevestigd zijn die naar één punt in de achtermuur toelopen, ongeveer ter hoogte van het keizerlijke wapen (4). Het lijkt waarschijnlijk dat deze derde ijzeren staaf aan de frontzijde, met de trekstangen, enige tijd na het eerder genoemde korset is aangebracht. Anders had het laatste stel trekstangen immers direct aan het onderliggende ijzer bevestigd kunnen worden. Ten slotte is het hellende vlak van de rookvang met een zestal ijzers verstevigd (5) en bevindt zich bovenin de schouw, daar waar het rookkanaal versmalt, een tweede ijzeren korsetconstructie (6). Beide constructies zijn ongetwijfeld oorspronkelijk. Verder resten er nog vijf stangen die de voorkant van de schouw direct naar de achtermuur trekken: twee ter hoogte van de kroonlijst (4, niet oorspronkelijk) en drie, waarvan één

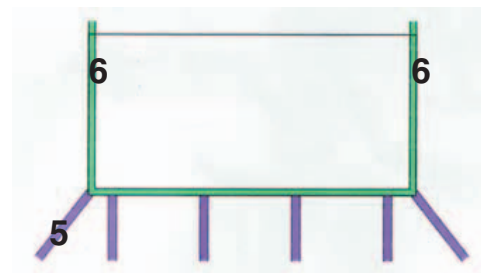
5.a.

5.b.

5.c.

5.d.

Afb. 5. Tekeningen van de ijzerconstructie in de schouw, 3.a. frontaal, 3.b. lateraal, 3.c. dwarsdoorsnede ter hoogte van de bovenbalk van de kroonlijst met een blik naar boven, 3.d. dwarsdoorsnede vlak onder het wapen van Karel V (Monumenten Adviesburo Delfgau BV, 2009, nummeraanduiding door auteur)

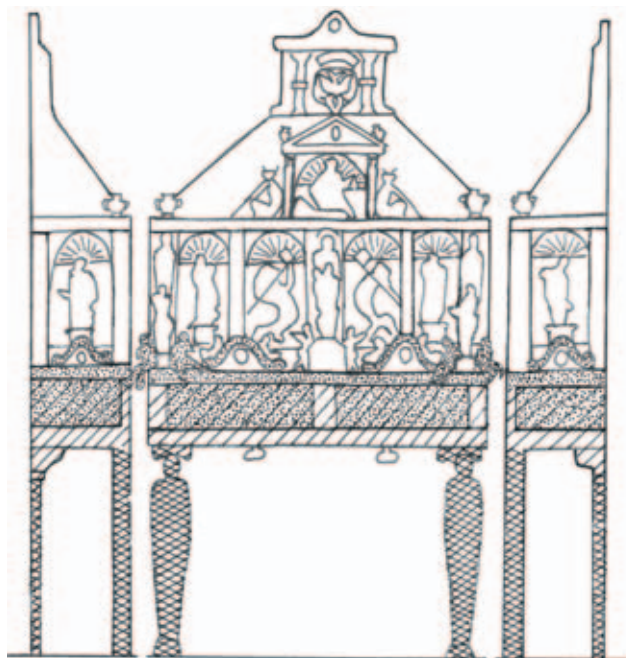

Afb. 6. Twee trekstangen in het rookkanaal, die door corrosie hun functie geheel verloren hebben (foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

gevorkt (7, oorspronkelijk), op de hoogte van de bovenrand van de boezem.

Tot zover de beschrijving van de zichtbare constructie. Het zou goed kunnen dat er ook nog doken, al dan niet van metaal, intern tussen de blokken steen zijn aangebracht. Uit nauwkeurige bestudering van de buitenzijde van de schouw blijkt dat deze uit ongeveer 140 blokken steen is opgebouwd. Samenvattend kan gesteld worden dat de stenen massa middels de zijstukken op de consoles en de ijzeren constructie aan de kopgevel hangt. Alleen de hermen van het onderstel staan direct op de vloer, zij bezitten echter geen dragende functie. Doordat de vloer onderhevig is aan trillingen, is spanning ontstaan op de hoekpunten van het fries, vanuit de plekken waar de hermen het fries raken. Hier zijn flinke scheuren en kieren te zien en de hermen bungelen als het ware aan het fries. Zichtbaar is dat er in het verleden op deze plaatsen al volop herstelwerkzaamheden zijn uitgevoerd. Verder vertoont de achtermuur twee verticale scheuren, waarvan er waarschijnlijk één van vrij recente datum is. De corrosie van het ijzer in het rookkanaal vormt ten slotte een probleem. IJzeren ogen zijn doorgeroest evenals twee belangrijke trekstangen van de oorspronkelijke constructie, één rechts en één links in het rookkanaal (afb. 6). De ijzeren constructie is overigens enigszins te vergelijken met die van de Christoffelschouw in het Markiezenhof te Bergen op Zoom.¹⁵ Deze schouw is ontworpen door Rombout Keldermans II (ca. 1460-1531) en vervaardigd in de jaren 1519-1523. Waarschijnlijk is de schouw niet door Keldermans uitgevoerd.¹⁶

De schouw in Kampen is in het verleden meerdere keren gerestaureerd. Vaak vormde de aansluiting van de hermen op het fries een probleem; ook trad buikvorming in het fries op.¹⁷ Scheuren in de steen, kieren in de voegen en zelfs een voorover vallende herme waren het gevolg. Voor een overzicht van de restauraties, zie bijlage 1. Duidelijk is dat een deel van de problemen van de schouw voortvloeit uit de constructie die Colijn de Nole destijds gekozen heeft, namelijk hangend aan de kopgevel, met op de vloer steunende hermen.

Afb. 7. Verdeling van de steensoorten over de schouw, gearceerd is zandsteen, kruisgewijs gearceerd is Baumbergersteen, gestippeld is Avendersteen, gestippeld en gearceerd is Avendersteen op zandsteen

Steensoort

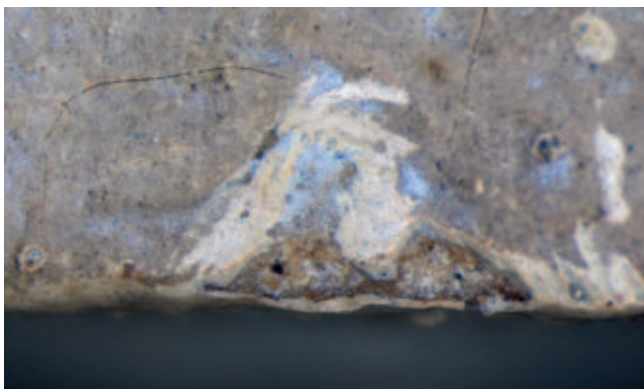
In de zestiende eeuw werden er in de Noordelijke Nederlanden verschillende soorten kalksteen toegepast. De blonde, Belgische kalkstenen (Gobertange en Ledesteen) dienden vooral als bouw materiaal.¹⁸ De Duitse Baumbergersteen, uit de buurt van Münster, werd wel gebruikt voor beeldhouwwerk. Onlangs is echter aangetoond dat deze steen vaak verward is met de Avendersteen, een steensoort die gewonnen werd in Avesnes-le-Sec, een plaatsje gelegen op twaalf kilometer van het Franse Cambrai, de stad waar Colijn de Nole opgroeide.¹⁹ Toch zijn beide steensoorten met het blote oog van elkaar te onderscheiden, mits niet geschilderd. De zwarte spikkels die in de steen te zien zijn, korrels glauconiet, zijn in de Baumbergersteen gelijkmatig verspreid, terwijl zij in de Avendersteen geconcentreerd in vlekken voorkomen. Verder is uit onderzoek gebleken dat de Baumbergersteen voor ongeveer een derde uit siliciumdioxide bestaat; deze steen is dus een zandige kalksteen.²⁰ De Avendersteen daarentegen is een veel zuiverder soort kalksteen.

Met behulp van een draagbaar *X-ray fluorescence* (XRF)-apparaat zijn op 3 juni 2009 metingen op het monument verricht, ten einde vast te stellen uit welke steensoorten de schouw is opgebouwd.²¹ De metingen vonden enkel plaats aan de onderste helft van het monument, aangezien deze met een trap bereikbaar was. Naast deze beperking was de grootste barrière de dikke laag verf waarmee de steen bedekt is. Doordat de straling onvoldoende door de verflaag heen kon dringen, waren vele metingen onbruikbaar. Het werd speuren naar plekjes waar

de verf was afgeschilferd of zeer dun was aangebracht. Ook werden negen metingen verricht op blokken Baumberger- en Avendersteen uit de collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Dit was nodig om de uitkomsten van het onderzoek aan de schouw in Kampen te kunnen vergelijken met gegevens uit stenen waarvan vaststaat dat het Baumberger- en Avendersteen betreft. Een selectie van de uitkomsten van het onderzoek is weergegeven in de bijlagen 2 en 3.

De verschillen tussen Baumberger- en Avendersteen zoals die zijn waargenomen door het XRF-apparaat, laten zich als volgt beschrijven. De Avendersteen uit de collectie van de Rijksdienst bestaat voor 38,3 tot 43,9 procent uit calcium, de Baumbergersteen daarentegen slechts voor 28,9 tot 29,9 procent. In het TNO-onderzoek is de bandbreedte bij de laatstgenoemde steensoort overigens groter; de hoeveelheid calcium varieert hier van 23,7 tot 33,2 procent.²² De Baumbergersteen van de Rijksdienst bevat voorts veel kwarts, altijd meer dan twintig procent (in het TNO-rapport meer dan dertig procent). De hoeveelheid kwarts in de Avendersteen schommelt rond de 4,5 procent. Het percentage gips bedraagt bij de Avendersteen gemiddeld 1,3 procent; bij de Baumbergersteen is dit 36,4 procent. Ten slotte verschilt de hoeveelheid strontium in beide steensoorten: Avendersteen bevat in de metingen altijd minder dan 390 milligram per kilo, Baumbergersteen altijd meer dan 1060 milligram per kilo. De verschillen zijn duidelijk: Avendersteen bevat meer kalk, minder zand, minder gips en minder strontium dan Baumbergersteen.

Deze bevindingen vertalen we naar de uitkomsten van het schouwonderzoek. De losse voluut (één van de twee monsters voor het verfonderszoek) is uit Avendersteen gemaakt (meting 1703-1704). Het röntgenonderzoek bevestigt wat met het blote oog, op één van de onbeschilderde breukvlakken, al waargenomen was.²³ De putto en het reliëf gewijd aan Dentatus zijn eveneens uit deze steensoort vervaardigd (voor Dentatus zie afb. 2, verder meting 1715 respectievelijk 1713). Ook blijkt de bovenlijst van het fries aan de rechterzijde, zowel aan de binnen- als aan de buitenzijde, van Avendersteen gemaakt te zijn (1719, 1721, 1722, 1740). De mannelijke herme is vervaardigd uit Baumbergersteen, evenals het reliëf met

Afb. 8. Voluut, in de intacte verflaag zijn barstjes te zien, in het afgeschraapte plekje zijn twee verschillende verflagen te onderscheiden (foto genomen tijdens microscopisch onderzoek op 15 juni 2009, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Amersfoort)

groteske motieven op de linkerpilaster tegen de achtermuur (1707, 1709, respectievelijk 1741).²⁴ Bij de rechterpilaster was overigens ooit een scherf afgebroken, waardoor met het blote oog ook al Baumbergersteen herkend kon worden.²⁵ De drie blokken steen aan de binnenzijde van het fries, de basis voor de reliëfs, bestaan, evenals de consoles, uit Bentheimer zandsteen (1711-1712). Deze steensoort kenmerkt zich door een hoog percentage silicium en een zeer laag percentage calcium en strontium.²⁶

Wanneer we de bevindingen verwerken in een tekening van de schouw, dan valt het volgende op (afb. 7). De in constructief opzicht belangrijkste steenpartijen, de binnenzijde van het fries en de consoles, zijn uitgevoerd in zandsteen. Het beeldhouwwerk in het onderstel van de schouw is gemaakt van Baumbergersteen. De delen uit de boezem die onderzocht zijn, zijn vervaardigd uit Avendersteen, net als de reliëfs van het fries. Het heeft er alle schijn van dat functionele motieven een rol hebben gespeeld bij de keuze voor de steensoort. Zandsteen is enigszins grof van structuur, duurzaam, relatief goedkoop en in grote blokken verkrijgbaar. Deze steensoort is als constructiemateriaal dus zeer geschikt. Baumbergersteen is, net als Avendersteen, fijn te bewerken. De Duitse steen is echter iets harder en daardoor stootvaster. Dit maakt deze steensoort geschikt voor toepassing op kwetsbare plekken. Voor de beeldhouwer is de zachte Avendersteen echter gemakkelijker te bewerken dan de Baumbergersteen. Waarschijnlijk heeft Colijn de Nole om deze reden de Avendersteen uitgekozen voor de hoger gelegen gedeelten van de schouw en voor de reliëfs, die door hun plaatsing in vooruitstekende lijsten niet zo kwetsbaar zijn. Gedurende zijn opleiding als beeldhouwer in de Zuidelijke Nederlanden, moet hij met deze steensoort vertrouwd zijn geraakt. In België en in het zuiden van Nederland zijn nog talloze beeldhouwwerken in Avendersteen uit de vijftiende en zestiende eeuw te vinden.²⁷ De Utrechtse beeldhouwers daarentegen werkten tot 1500 vrijwel uitsluitend in Baumbergersteen. Omstreeks 1500 kwam hier verandering in door het gebruik van Baumbergersteen in combinatie met Avendersteen.

Het fries bestaat, op de bovenlijst na, aan de binnenzijde uit Bentheimer zandsteen en aan de buitenzijde uit Avendersteen. In de laatstgenoemde steensoort kon de beeldhouwer de reliëfs maken. De bovenlijst van het fries is massief en bestaat uit blokken Avendersteen, die bijeengehouden worden door het ijzeren korset. Van enkele van deze blokken is de ruwe achterkant aan de binnenzijde van de schouw te zien. De waarnemingen 1712 en 1740 hebben plaatsgevonden aan enkele van deze blokken. De constructie van Avendersteen en ijzer vormt een basis die stevig genoeg is voor de rest van de schouw. De boezem en het taps toelopende dak bestaan ten slotte uit dunne platen steen die relatief niet zo veel wegen. Het is goed mogelijk dat de schouw vanaf de bovenste lijst van het fries uitsluitend uit Avendersteen bestaat. De maten van de figuren en de nissen in de boezem ondersteunen deze gedachte. De maximale hoogte van een bruikbaar blok Avendersteen bedraagt namelijk ongeveer 1.20 meter. En deze hoogte lijkt te corresponderen met de maten van de nissen en de grote figuren in de boezem van de schouw.

Uit onderzoek naar de toepassing van Avendersteen gedurende de zestiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden, blijkt dat Kampen de meest noordelijke plaats is waar deze steensoort in een beeldhouwwerk wordt aangetroffen.²⁸ Rond Utrecht vinden we meer werk uitgevoerd in Avendersteen. Zo is, in het grafmonument voor Reynout van Brederode en Philippote van der Marck in Vianen (ca. 1542) Avendersteen toegepast en wel, net als in Kampen, in combinatie met Baumbergersteen. Dit grafmonument wordt eveneens aan Colijn de Nole toegeschreven. Waarschijnlijk zijn het vooral beeldhouwers, afkomstig uit de Zuidelijke Nederlanden geweest die de Avendersteen in hun werk gebruikten. Het lijkt erop dat Colijn de Nole de toepassing van deze steensoort in het noorden een belangrijke impuls heeft gegeven.

In het oksaal van de Cunerakerk te Rhenen is eveneens Avendersteen verwerkt, niet alleen in het beeldhouwwerk, maar ook in constructieve elementen zoals de bovenbalk van de balustrade. Naast Avendersteen komt zandsteen voor in het oksaal, met name in het onderste gedeelte. Hoewel er dus voor wat betreft de functionele toepassing van de verschillende steensoorten een overeenkomst met de schouw in Kampen bestaat, lijkt het oksaal te Rhenen op stilistische gronden niet in aanmerking te komen als een werk van Colijn de Nole.²⁹

Verf

Twee monsters, afkomstig van de schouw, zijn meegenomen ten behoeve van verfonderszoek naar het laboratorium van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: een voluut van de boezem van de linkerzijde en een vaasvormpje (zo genoemd omdat dit kleine object niet hol is, zie achteromslag) van de boezem van de rechterzijde. De monsters zijn bekeken met het blote oog en met de microscoop.

De verflaag kenmerkt zich door een lichtgele kleur en is plaatselijk grijsbruin door vervuiling. Deze kleuren zijn typerend voor verf op basis van loodwit.³⁰ Onder de microscoop werden randjes verf vanaf de zijde bekeken. Van buiten naar binnen werd een wit laagje, een bruine laag en de steen waargenomen. Ook dit is typerend voor loodwitverf: de olie, die

fungeert als bindmiddel, trekt de steen in en kleurt bruin. Bij het losschrapen van de verf, op twee minuscule plekje, bleek voorts dat er een donker pigment, zichtbaar in korreltjes, aan de verfbasis was toegevoegd.³¹

Op de voluut is een veel dikkere laag verf aangebracht dan op het vaasvormpje. De dikke verflaag bevat barstjes en de streken van de kwast zijn zichtbaar gebleven. Het vaasvormpje daarentegen lijkt zorgvuldig te zijn getamponneerd. De verflaag is dun en bevat geen barstjes, er zijn geen streken waar te nemen en op geen enkel plekje heeft de verf zich opgehoopt. De dikke verflaag bevindt zich, behalve op de voluut, op veel onderdelen van de schouw: op al het lijstwerk, de hermen, de putti, de grote figuren en in de nissen. Op de fijn vormgegeven gedeeltes, de vaasvormpjes en de grotesken op de pilasters, lijkt deze verflaag niet te zijn aangebracht. Verder valt op dat aan de rechterzijde van de schouw op plaatsen geschilderd is waar niemand met de kwast kon komen. Mogelijk is de eerste verflaag aangebracht voordat de schouw in elkaar werd gezet. En wellicht is op het vaasvormpje de oorspronkelijke verflaag nog zichtbaar. Overschildering zou plaatsgevonden kunnen hebben tijdens de restauratie van 1877-1878 (bijlage 1). Ook werd in 1941 en in 1951 gesproken van overschildering in het verleden.³²

Het verschil in de verflagen wordt door nader onderzoek bevestigd. De afgeschraapte verf van de voluut blijkt namelijk vrij grof van structuur. Die van het vaasvormpje daarentegen is fijnkorrelig. Bovendien zijn op de voluut plekje's zichtbaar waarvan de verf ooit is afgeschilferd geweest en waarover vervolgens een nieuwe verflaag is aangebracht. De verf loopt als het ware ononderbroken over de reliëfverschillen heen. Dit duidt op de aanwezigheid van meer dan één laag verf. Ten slotte zijn er, met de microscoop, in het afgeschraapte stukje van de voluut, twee verschillende kleuren waar te nemen (afb. 8). Deze zouden het gevolg kunnen zijn van twee verschillende verflagen. In het afgeschraapte plekje van de vaasvorm werd slechts één kleur aangetroffen.

Al met al zou de geschiedenis op de volgende manier gereconstrueerd kunnen worden. In de zestiende eeuw zijn de onderdelen van de schouw op zorgvuldige wijze geschild-

Afb. 9. Detail van de schouw, reliëf met het verhaal over het wijze oordeel van koning Salomo (1 Koningen 3: 16-28, foto auteur)

derd.³³ Vervolgens is het monument in elkaar gezet. In latere eeuwen is het monument minstens eenmaal, misschien vaker, overschilderd. Sommige delen zijn hierbij overgeslagen, omdat ze te fijn waren voor de grove kwast of omdat ze moeilijk bereikbaar waren. Als basis voor alle verfsoorten is loodwit gebruikt. De verschillende soorten verf zijn van elkaar te onderscheiden, onder andere in structuur. Aan alle verf is een donker pigment toegevoegd.

Vormgeving

De schouw is niet precies in het midden tussen de twee ronde vensters geplaatst, maar meer naar links. Er is enige afstand aanwezig tussen de steen en het rechterraam, terwijl de schouw links enigszins voor de venstervorm langs loopt. Colijn de Nole werd door het burgemeestersgestoelte gedwongen zoveel mogelijk naar links uit te wijken. Daarbij had hij aan de rechterzijde moeite om een deel van het beeldhouwwerk in de schouw in te passen. Het element 'borstbeeld in voluut met schelp en vaasvormpje er bovenop' steekt rechts aanmerkelijk verder uit het kader naar voren dan links (dit element komt viermaal op de schouw voor en is steeds direct op het fries geplaatst, zie afb. 2). Rechts zijn ook ruw afgekapt vlakken te vinden, bijvoorbeeld in het gedeelte tegen de achtermuur aan. Uit de plaats en de vorm van de schouw blijkt dat deze in 1545 ter plekke is aangepast aan de beschikbare ruimte. Colijn de Nole moet verrast geweest zijn door de opstelling van het burgemeestersgestoelte.³⁴

In de buitenzijde van de schouw zijn vele beelden geplaatst. Opvallend is dat De Nole verschillende schalen heeft toegepast. Zo lijken de putti op de hoeken van de schouw reuzen vergeleken met de personificaties van de theologische deugden die zij flankeren. Deze theologische deugden zijn weer iets kleiner dan hun wereldlijke collega's. Vooral de boezem van de schouw komt, mede door deze schaalverschillen, druk en onsamenhangend over.

In 1961 beschreef Marguerite Casteels de schouw.³⁵ Ook zij schonk hierbij aandacht aan het drukke, onsamenhangende karakter van het geheel, evenals aan de stereotype vrouw- en manfiguur die in de schouw zijn neergezet.³⁶ Wat bovendien opvallend is aan de mensfiguren, is dat zij op ruimtelijke wijze in de schouw zijn geplaatst. Zo zijn de drie theologische deugden bijna als vrijstaande beelden te beschouwen. Spes is zelfs met de rug naar de toeschouwer toe geplaatst (afb. 1). Verder heeft Colijn de Nole zijn best gedaan om schone lichaamsvormen te tonen en de figuren bewegingsvol weer te geven. Dit is bijvoorbeeld te zien in de reliëfs van Scaevola en Salomo (afb. 9). In beide staat een man pontificaal met zijn blote rug, in contraposthouding naar ons toe. Het gelaat van de mannen wordt vervolgens en profiel weergegeven, waardoor de draaiingen in de romp nog eens worden versterkt. Ook in de plooiën van de kleding wordt beweging gesuggereerd. Een goed voorbeeld daarvan is te vinden in de wapperende stof rond het onderlijf van Prudentia (afb. 1). Uit de weergave van de figuren blijkt dat de beeldhouwer zijn best heeft gedaan om zijn vakmanschap en kennis van de

klassieke vormentaal te demonstreren.³⁷ Ten slotte spelen armgebaren een belangrijke rol in de verbeelding van de verhalen. Zo geven, in het reliëf van Salomo, vele armen verschillende kijkrichtingen aan (afb. 9).

De vormgeving vertoont sterke overeenkomst met delen uit het grafmonument voor Van Brederode in Vianen. Net als in de schouw komen hier opvallende verschillen in schaal voor. Zo zijn de engelen half zo groot als de liggende figuren, maar slechts tweemaal de lengte van een putto. Verder zien we in de engelen en in de figuur van Philippote de stereotype vrouwfiguur terug. De engelen staan bovendien vrij in de ruimte en zijn voorzien van wapperende kleding. Voorts spelen hun armen in de voorstelling een belangrijke rol als verbindend element. Opvallend is tenslotte dat in beide beeldhouwwerken de putti en de kinderen gekenmerkt worden door eenzelfde vorm van het hoofd, van bovenaf gezien druppelvormig, met daarop een bepaalde compositie haarlokken. Zeer waarschijnlijk is het grafmonument in Vianen ook van de hand van Colijn de Nole.

Conclusie

Colijn de Nole heeft in 1545 moeite moeten doen om de schouw in het interieur van de schepenzaal in te passen. De problemen kwamen vooral van rechts, van de kant van de burgemeesterszetels. Het zou kunnen dat de onderdelen reeds met een loodwitverf beschilderd waren op het moment dat de schouw in elkaar werd gezet. Op de schouw zijn diverse verflagen aangetroffen. Hieruit blijkt dat het monument op een later moment in elk geval eenmaal is overschilderd.

De constructie van de schouw vertoont gebreken. De ijzeren stangen in het rookkanaal zijn op sommige plaatsen ernstig aangetast door corrosie. Scheuren in de steen en loslatende voegen zijn het gevolg. De problemen concentreren zich vooral op de hoeken van het fries. Ook sluiten de hermen niet meer op het fries aan. Uit archiefstukken blijkt dat deze problemen zich in het verleden eerder voordeden. De schouw hangt aan de kopgevel, terwijl de hermen van het onderstel op de vloer steunen en dit veroorzaakt spanningen.

Colijn de Nole heeft verschillende soorten steen toegepast in de schouw: zandsteen, Baumbergersteen en Avendersteen. Het gebruik van Avendersteen lijkt hierbij ingegeven door de ervaring die de beeldhouwer in de Zuidelijke Nederlanden met deze steensoort had opgedaan. Bij de keuze van de steensoorten voor de verschillende onderdelen van de schouw, hebben functionele motieven een rol gespeeld.

Al met al levert deze studie een aantal aanknopingspunten voor verder onderzoek op. Zo kan men zich de vraag stellen welke zestiende-eeuwse beeldhouwers nog meer Avendersteen hebben toegepast en of in deze toepassingen functionele motieven een rol hebben gespeeld. Ook blijven er vragen bestaan omtrent het totale werkproces, van ontwerp tot beschilderd beeldhouwwerk. Met dit onderzoek is duidelijk geworden dat de grenzen van het onderzoek naar beelden uit natuursteen nog niet zijn bereikt; om met het motto van keizer Karel V te besluiten: 'Plus Oultre'.

Jaar	Restaurateur	Werkzaamheden
1793	N.N. Colomba (Zwolle)	Herstel beelden, ornamenten en lijstwerk;
1877-1878	L.C. Hezenmans ('s Hertogen-bosch)	Reparatie van beschadigde beelden; Schilderwerk en vergulding(?); Plaatsing rosetvensters;
1955-1959	M. Pietersen ('s Gravenhage) in overleg met prof. Wenckebach (Noordwijkerhout)	Vervanging houten fundering kelder oude raadhuys door betonnen fundering; Restauratie keldergewelven; Verwijdering scheidingsmuur onder onderslagbalk onder schouw; Vervanging balken in vloer schepenzaal; Invoering eenrichtingsverkeer rond raadhuys en vervanging bestrating door koper-slakkeien ter vermindering van trillingen t.g.v. het verkeer; Reparatie scheuren schouw; Herstel voorover gevallen herme;
1978		Aanpassing vloer onder schouw;
1992		Vastzetten van details (foto toont los blok tegen de muur onder linker console);
2003		Vervanging vloerbalk onder schouw;

Bijlage 1. Overzicht restauraties³⁸

Nr.	Monster collectie Rijksdienst	Ca %	CaCO ₃ %	SiO ₂ %	CaSO ₄ .2H ₂ O%	Sr mg/kg	Pb mg/kg	Zn mg/kg
	Avendersteen							
559		42,4	104,9	5,0	1,9	389,6	9,3	38,1
560		43,9	109,2	4,1	0,9	363,5	9,3	16,5
562		38,3	95,1	4,5	1,1	336,5	10,4	45,1
563		43,5	108,1	4,7	1,2	387,5	8,8	17,8
564		42,4	105,3	4,3	1,3	372,2	8,8	19,9
	Baumbergersteen							
557		28,9	48,8	21,3	40,5	1167,2	11,4	23,6
558		29,9	53,1	22,4	37,3	1222,5	11,0	25,2
568		29,9	50,7	20,8	41,5	1158,6	10,2	28,4
569		29,7	58,9	23,3	26,3	1061,8	9,8	31,3

Bijlage 2. Uitkomsten XRF-onderzoek voor wat betreft de Avendersteen en de Baumbergersteen uit de collectie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort

Nr.	Deel schouw	Plaats	Ca%	CaCO ₃ %	CaSO ₄ .2H ₂ O%	SiO ₂ %	Sr mg/kg	Pb%	Steensoort
1703	Boezem	Krul li. ruw m.	39,0	85,9	19,7	3,5	375,6	0,0	A
1704	Boezem	Krul li. glad m.	36,1	67,6	38,8	4,9	496,3	0,0	A
1707	Onder-stel	Herme man	21,5	45,7	14,1	47,4	749,1	0,1	B
1709	Onder-stel	Herme man	17,9	44,6	0,3	20,0	953,7	0,0	B
1711	Onder-stel	Conso-le li.	4,1	-4,2	24,9	9,8	27,8	13,1	Z?
1712	Zijbalk	Binnen-kant re.	0,9	-11,19	23,0	49,5	9,2	0,0	Z
1713	Kroonlijst	Reliëf Dentatus	38,5	78,0	31,3	7,5	412,9	0,0	A
1715	Boezem	Putto li. wang	31,2	63,5	24,8	3,5	354,6	1,8	A
1716	Boezem	Krul li. schouw	22,1	-10,68	113,4	2,7	329,1	2,2	A?
1717	Boezem	Krul li. schouw	27,0	28,2	67,7	9,4	372,1	0,7	A?
1718	Boezem	Krul li. schouw	25,7	52,4	20,2	3,2	384,2	1,9	A?
1719	Kroonlijst	Boven midvoor	33,7	64,6	34,0	9,3	394,2	0,1	A
1721	Kroonlijst	Boven re.	27,0	42,2	43,3	4,5	319,9	2,2	A
1722	Kroonlijst	Boven re.	32,1	66,2	24,2	6,2	387,5	1,5	A
1725	Boezem	Gouden bord v.	-	-24,8	42,9	1,3	101,7	43,9	
1739	Kroonlijst	Boven binnen	24,6	-27,9	153,8	1,2	295,9	0,0	A?
1740	Kroonlijst	Boven binnen	34,6	79,4	12,1	2,1	357,4	0,0	A
1741	Onderstel	Pilaster li.	16,2	16,5	41,2	14,8	847,8	1,8	B

li. = linkerzijkant re. = rechterzijkant m. = monster (meegenomen onderdeel voor verfonderzoek)
v. = voor A = Avendersteen B = Baumberger steen Z = Zandsteen

Bijlage 3. Uitkomsten XRF-onderzoek voor wat betreft de schouw te Kampen (het negatieve kalkgehalte wordt veroorzaakt doordat het XRF-apparaat het percentage kalk (CaCO₃) berekent naar aanleiding van de aangetroffen hoeveelheid gips (CaSO₄.2H₂O) en aangezien het apparaat vooral aan de oppervlakte van het materiaal meet en de omzetting van kalk naar gips vooral aan de buitenzijde van de steen plaatsvindt, wordt er relatief teveel gips gemeten waardoor de omrekening naar kalk negatief uitvalt)

Noten

- ¹ Het onderzoek werd uitgevoerd met medewerking van Hendrik Tolboom, Bertil van Os en Mariël Polman, respectievelijk natuursteen-specialist, geo-chemicus en verfdeskundige van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- ² Nanninga Uitterdijk, 'Aantekeningen betreffende het oude raadhuis te Kampen', *Bijdragen tot de geschiedenis van Overijssel* dl. 8, Zwolle 1886, 44-45.
- ³ Het timmerwerk werd verricht onder leiding van stadstimmerman Goessen Jansz., het metsel- en steenhouderswerk stond onder leiding van stadsmetselaar Berent van Coesfelt. Meester-kistenmaker Zweer vervaardigde het houten gewelf. Een glazenier genaamd Peter maakte de raampjes. Chr.J. Kolman, *Naer de eisch van 't werck; De organisatie van het bouwen te Kampen 1450-1650*, Utrecht 1993, 269-273. Gemeente Archief Kampen, Oud-Archief, Stedelijke rekeningen, inv.nr. 417, 418 en 419 (1543, 1544, 1545).
- ⁴ De kast voor het stadszilver die zich nu links van de schouw bevindt, dateert uit het midden van de zeventiende eeuw.
- ⁵ Kolman 1993, 269.
- ⁶ Dirk J. de Vries, 'Jelis Knijff en Jelis Jelissen, kistenmaker in Zwolle en beeldsnijder in Kampen', *Bulletin KNOB* 100(2001) nr. 2, 80.
- ⁷ Kolman 1993, 273.
- ⁸ Onder het gelauwerde hoofd van Karel V, staat: "'Carolus SC romanor" imperator semper AUGUSTUS': Karel V, de meest verheven keizer der Romeinen. Met de woorden 'PLUS OULTRÉ' (steeds verder) in het wapen, toonde de keizer zijn expansiedrift. A.J. Gevers en J. ten Hove, *Raadhuis van Kampen* (kleine monumenten reeks), Zwolle 1988, 40. Waarschijnlijk waren de inwoners van Kampen blij met het centrale gezag van de keizer. Door zijn overwinning op de hertog van Gelre hoopte men voorlopig gevrijwaard te zijn van plunderingen. Bob van den Boogert en Jacqueline Kerkhoff (red.), *Maria van Hongarije; Koningin tussen keizers en kunstenaars 1505-1558*, tent.cat Utrecht (Rijksmuseum Het Catharijneconvent) en 's-Hertogenbosch (Noordbrabants Museum), Zwolle 1993, 344.
- ⁹ Gevers en ten Hove 1988, 37-45. W.T. Kloek, W. Halsema-Kubes en R.J. Baarsen, *Kunst voor de Beeldenstorm: Noord-Nederlandse kunst, 1525-1580*, dl. 1, uitgave bij tent. Amsterdam (Rijksmuseum), 's-Gravenhage 1986, 93. R. Vos en F. Leeman, *Het nieuwe ornament*, 's-Gravenhage 1986, 58-59. Marguerite Casteels, *De beeldhouwers De Nole te Kamerijk, te Utrecht en te Antwerpen*, Brussel 1961, 77-79.
- ¹⁰ Anton van Run, 'Theater van het leven. De hermen van het doksaal in de Cunerakerk', *Historische Heuvelrug Reeks* 15 (jubileumuitgave *Geschiedenis van Rhenen*), Utrecht 2008, 160-171.
- ¹¹ De koppeling van het mannelijke, respectievelijk vrouwelijke geslacht aan 'goed' en 'slecht' komt voort uit de gotische traditie. W. Kuyper, *The Triumphant Entry of Renaissance Architecture into the Netherlands. The Joyeuse Entrée of Philip of Spain into Antwerp in 1549, Renaissance and Mannerist Architecture in the Low Countries from 1530 to 1630*, dl. 1, Alphen aan den Rijn 1994, 125.
- ¹² Elementen uit de voorstellingen van de groteske motieven zijn terug te vinden in de prenten van Cornelis Bos. S. Schéle, *Cornelis Bos; A Study of the Origins of the Netherland Grotesque*, Stockholm 1965.
- ¹³ De persoon die het ontwerp voor de schouw gemaakt heeft moet goed op de hoogte zijn geweest van de gebruikelijke iconografische programma's met betrekking tot raadhuisen en van het humanistische gedachtegoed. Van de lokale geschiedenis hoefde hij niets te weten. Het is niet uit te sluiten dat Colijn de Nole zelf het ontwerp gemaakt heeft. We weten dat hij in staat was om een ontwerp voor een schoorsteen als in Kampen te leveren. Hij werd immers in 1552-1553 betaald voor het maken van een ontwerp voor de schoorsteen van Klein Lichtenberg, onderdeel van het raadhuis te Utrecht. Ook in dit vertrek werd recht gesproken. Zijn ontwerp is waarschijnlijk niet uitgevoerd. J.P. Filedt Kok, W. Halsema-Kubes en W.Th. Kloek, *Kunst voor de Beeldenstorm: Noord-Nederlandse kunst, 1525-1580*, dl. 2, tent.cat. Amsterdam (Rijksmuseum), 's-Gravenhage 1986, 300-301. Het ontwerp uit 1560 voor een schouw van het raadhuis te Zwolle werd eveneens door een beeldhouwer gemaakt. De Vries 2001, 72-82.
- ¹⁴ De keuze voor de open zijanten kan ingegeven zijn door een functioneel motief. Pieter Coecke van Aelst beschrijft dit schouwmodel bij de Korintische orde en geeft hierbij aan dat dit model bij uitstek geschikt is voor een groot vertrek, aangezien de warmte dan ook naar beide zijanten kan uitstromen. H.J. Zantkuijl, 'De warmte beschouwd' (deel 1 en 2), *Bouwen in Amsterdam; het woonhuis in de stad* (deel 4, 1984) nr. 37, 354. R. Rolf, *Pieter Coecke van Aelst en zijn architectuuruitgaves van 1539; met reprint van zijn "Die inventie der colommen" en "Generale reglen der architecturen"*, Amsterdam 1978, DIII–QIII.
- ¹⁵ Kees Booij, 'Het Markiezenhof te Bergen op Zoom; De Christoffelschouw uit en thuis', *Oudheidkundige kring De Ghulden Roos (Roosendaal)* 33 (1973), fig. 2 (achterin, na 79). Niet alleen de constructie van de schouw in Bergen op Zoom toont enige gelijkheid met die in Kampen, ook de leeuwen met banieren op beide schouwen lijken op elkaar. Hiermee houdt de gelijkheid ook op. De Christoffelschouw is gotisch, de schouw in Kampen renaissancestijl/maniëristisch van karakter. Het zou interessant zijn om te onderzoeken of er een relatie gelegd kan worden tussen Colijn de Nole en Rombout Keldermans II of diens opvolger.
- ¹⁶ J.H. van Mossveld e.a. (red.), *Keldermans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, 's-Gravenhage 1987, 140.
- ¹⁷ Ook op het moment van schrijven van dit artikel, dienen zich problemen aan. Om erger te voorkomen is een noodconstructie in het rookkanaal geplaatst.
- ¹⁸ A. Slinger, H. Janse en G. Berends, *Natuursteen in Monumenten*, Zeist 1980, 40-46 en 57-58.
- ¹⁹ H.J. Tolboom en C.W. Dubelaar, 'Avendersteen in Nederland', *Bulletin KNOB* (elders in dit nummer).
- ²⁰ C.W. Dubelaar, 'Baumberger kalkzandsteen'; *Onderzoek naar de relatie tussen de gesteentekenners en de verweringsverschijnselen van een belangrijke historische bouwsteen* (TNO-rapport), Delft 2001, 27.
- ²¹ Met dit apparaat worden röntgenstralen gericht op het te onderzoeken materiaal. Aan de hand van de verschillen tussen de door de elementen teruggezonden straling, kan de chemische samenstelling van het materiaal bepaald worden.
- ²² Dubelaar 2001, 27.
- ²³ De delen van deze voluut die nog aan de schouw vastzitten, wijzen met iets minder overtuiging richting Avendersteen. De percentages strontium en zand stemmen overeen, het calciumgehalte daarente-

- gen niet (metingen 1716-1718).
- ²⁴ In een brief aan mevrouw Marguerite Casteels, die studie verrichtte naar Colijn de Nole, schreef R. Meischke, als hoofd van de Afdeling Restauratie van de Rijksdienst voor Monumentenzorg, dat de kariatiden zijn vervaardigd uit Bentheimer zandsteen. Hij concludeerde dit nadat één van de twee exemplaren, tijdens een rondleiding, voorover gevallen was en goed, dat wil zeggen zonder verf, bestudeerd kon worden. Brief Meischke aan Casteels van 23 okt. 1958, Archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort, dossier 3401, monumentnr. 23110, 23111. In veel literatuur wordt overigens vermeld dat de schouw uit zandsteen is vervaardigd. Van den Boogert en Kerkhoff 1993, 227. Kloek, Halsema-Kubes en Baarsen 1986, 94.
- ²⁵ Determinatie vond plaats in het voorjaar van 2009 door Hendrik Tolboom (natuursteenspecialist van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) en de schrijfster van dit artikel.
- ²⁶ De grote hoeveelheden gips, aangetroffen in zowel de Baumberger- als de Avendersteen, kunnen het gevolg zijn van reparatiewerkzaamheden. Zij kunnen echter ook veroorzaakt worden door 'verwerking' van de kalksteen. Zwaveldioxide, afkomstig van verbrandingsinstallaties, was vanaf de industriële revolutie tot de jaren zeventig van de vorige eeuw in verhoogde concentratie aanwezig in de buitenlucht. Kalk werkt als een spons voor zwaveldioxide. Hierdoor wordt vooral de buitenkant van poreuze kalkstenen, zoals Avender- en Baumberger steen, omgezet naar gips. De consequentie daarvan is dat de buitenkant van de steen gaat schilferen of, indien de zwaveldioxide dieper is binnengedrongen, dat de kalksteen afbrokkelt of verzandt.
- ²⁷ Tolboom en Dubelaar (elders in dit nummer).
- ²⁸ Tolboom en Dubelaar (elders in dit nummer).
- ²⁹ Alleen de vrouwenfiguren vertonen enige gelijkenis.
- ³⁰ Uit de metingen met het XRF-apparaat was al gebleken dat we met loodwitverf te maken hebben.
- ³¹ Volgens verfdeskundige Mariël Polman (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) was dit niet ongewoon. Vermoedelijk deed men dit om de kleur wat minder besmettelijk te maken.
- ³² De directeur Gemeentewerken van Kampen meldde in een brief van 5 december 1941 "dat de schouw indertijd helaas in een imitatie zandsteenkleur is overgeschilderd". Archief Interne Zaken Kampen, inventarisnummer 2.07.354/1.853.1, restauratie Oude Raadhuis 1941-1962. J.A.L. Bom, hoofdarchitect van de Rijkscommissie voor de Monumentenzorg, sprak in een uitgebreid onderzoeksverslag van 18 juni 1951 van: "oververving verscheidene jaren geleden in een lichte Bentheimer kleur". Archief Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed in Amersfoort, dossier 3401, monumentnr. 23110, 23111.
- ³³ Het was destijds gebruikelijk om een stenen beeldhouwwerk met verf af te werken. Rob Crèvecoeur, 'De toepassing van verf op natuursteen', *Sporen in zandsteen*, Coesfeld 1999, 135.
- ³⁴ J. Nanninga Uitterdijk suggereert dat het de wens van Colijn de Nole was dat het burgemeestersgestoelte niet onmiddellijk naast de schouw geplaatst zou worden, maar dat meester Vrerick van geen wijken voor de vreemde meester wilde weten. De tekst waarin hij deze bewering doet, vormt een inleiding op de publicatie van een reeks foto's van de schouw, gemaakt door de heer J. Enserinck, Kampen 1904, dossier Colijn de Nole, Archief Rijksmuseum Amsterdam.
- ³⁵ Casteels 1961, 77-79.
- ³⁶ Zo heeft de vrouw een tenger postuur, een lange hals en een smal, klassiek gezicht. Het kapsel is steeds hetzelfde: veel volume op het hoofd, een band die de haren samenbindt, en consequent één krulletje voor de oren. De mannen in de schouw hebben ongeveer hetzelfde profiel en dezelfde soort baard. Het beeld van Karel V en de mannenkop vlak onder hem vormen hierop overigens een uitzondering.
- ³⁷ In de schouw zijn verschillen in vakbekwaamheid te constateren. Zo is de suggestie van beweging in de personificaties van de deugden overtuigend weergegeven. In de figuren van de reliëfs daarentegen is een zekere houderigheid te bespeuren. Deze verschillen zouden verklaard kunnen worden door het feit dat Colijn de Nole ofwel andere beeldhouwers ofwel leerling-beeldhouwers bij het werk heeft ingeschakeld.
- ³⁸ (Gemeente Archief Kampen, Oud-Archief: inv.nr. 661 (Stedelijke Rekeningen 1793, nadere uitgaven, 21B), Nieuw-Archief: inv.nr. 47 (Notulen van de Raad, vergadering 1 augustus 1877, besluit nr. 21); inv.nr. 856 (Verslagen omtrent de toestand der gemeente, 1877 'Archief' en 1878 'Archief'); inv.nr. 1356 (Begrotingen 1877 en 1878); inv.nr. 1367 (Gedrukte begrotingen met memorie van toelichting 1877 en 1878), Handelingen van den Raad der Gemeente Kampen (serie), Kampen 1877, 204, Archief Interne Zaken gemeentehuis Kampen, inv. nr. 2.07.354/1.853.1 (Objectdossier Stadhuis: restauratie Oude Raadhuis 1941-1962, onderzoek en bestemming Oude Raadhuis 1971-1978, verbeterings-programma en restauratie Oude Raadhuis 1977-1982, Objectdossier Oudestraat 133, tweede dossier 1984-1986), Archief Rijksdienst voor het Culturele Erfgoed in Amersfoort, dossier 3401, monumentnr. 23110, 23111)